

”...an astonishingly small space”

– En rumslig studie och analys av Villa Gamberaia

“...an astonishingly small space”

– a spatial study and analysis of Villa Gamberaia

Linnea Englander

Självständigt arbete • 15 hp

Trädgårdsingenjör: design - kandidatprogram

Alnarp 2020

”...an astonishingly small space”

- En rumslig studie och analys av Villa Gamberaia

”...an astonishingly small space”

- a spatial study and analysis of Villa Gamberaia

Linnea Englander

Handledare: Anna Jakobsson, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Examinator: Åsa Klintborg Ahlko, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 15 hp

Nivå och fördjupning: G2E

Kurstitel: Självständigt arbete i landskapsarkitektur, G2E - Trädgårdsingenjör: design – kandidatprogram

Kurskod: EX0847

Program: Trädgårdsingenjör: design - kandidatprogram

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsår: 2020

Omslagsbild: Linnea Englander, augusti 2017, Villa Gamberaia

Citat på omslaget: Edith Wharton, *Italian Villas and Their Gardens*, London, 1904

Elektronisk publicering: <https://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: Villa Gamberaia, Italiensk renässansträdgård, rumslighet, Catherine Dee, landskapsarkitektur, trädgårdsdesign, privatträdgårdar, trädgårdsrum

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap

Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Sammanfattning

”...an astonishingly small space” är ett självständigt arbete i landskapsarkitektur vid Sveriges Lantbruksuniversitet i Alnarp. Studien består av en rumslig analys av den italienska renässansträdgården Villa Gamberaia. Syftet med studien är att hitta inspiration och vägledning till utformningen av dagens privatträdgårdar. En litteratur- och planstudie av anläggningen har genomförts för att få reda på dess utformning och historia, men också hur anläggningen förhåller sig till rumsliga aspekter. Beskrivningar av rumsliga koncept som Catherine Dee tar upp i *Form and Fabric in Landscape Architecture: a visual introduction* (2001) har använts i analysen av trädgårdens rumslighet och design. Dessa koncept är: öppenhet och slutenhet, kanter, trösklar, gångar, fokuspunkter, skala och geometri.

Trädgården, som beskrivits som det perfekta exemplet på konsten att skapa någonting effektivt i en liten skala, är uppbyggd av flera trädgårdsrum med olika uttryck och funktioner. På grund av rummets olika karaktär upplevs trädgården som större. Klippta häckar, murar och husfasader fungerar som inramningar av dessa rum och gör att trädgården inte upplevs på en gång, vilket skapar spänning i trädgården. Den italienska villans förening av hus, trädgård och landskap är tydlig i Villa Gamberaias utformning och kan inspirera till en mer sammanhängande och effektiv trädgårdsdesign i dagens privatträdgårdar.

Abstract

”...an astonishingly small space” as a bachelor thesis in landscape architecture at the Swedish University of Agricultural Sciences in Alnarp. The study includes a spatial analysis of the Italian renaissance garden Villa Gamberaia. The intent of the study is to find inspiration and guidance to help the designing of private gardens of today. A literature- and plan study of the garden has been conducted to find out its design and history, but also how the garden relates to spatial aspects. Descriptions of spatial concepts that Catherine Dee addresses in *Form and Fabric in Landscape Architecture: a visual introduction* (2001) have been used in the analysis of the garden's spatiality and design. These concepts are: openness and closeness, edges, thresholds, paths, focal points, scale and geometry.

The garden, which has been described as the perfect example of the art of creating something effective on a small scale, is made up of several garden rooms with different expressions and functions. Because of the different character of each rooms, the garden is perceived as larger. Trimmed hedges, walls and house facades act as framing of these rooms and prevents the garden from being experienced all at once, which creates tension in the garden. The Italian villa's integration of house, garden and landscape is clear in Villa Gamberaias design and can inspire a more coherent and effective garden design in today's private gardens.

Innehållsförteckning

1. Inledning	8
Bakgrund och problemställning	8
Frågeställningar	11
Mål och syfte	11
Metod och material	12
Begreppsförklaringar	15
2. Villa Gamberaia – en kort historik och rundtur.....	17
Olika ägare har präglat platsen	18
Entrén (a) och boningshuset (b).....	20
Grästerrassen (c)	21
Vattenparterren (d).....	23
Den långa gräsmattan (e) och nymféet (i).....	26
Gabinetto rustico (g), limonaian (h) och boscon (f)	28
3. En analys av trädgårdens rumsliga uppbyggnad, utifrån beskrivningar av Dee (2001)	30
Öppenhet och slutenhet	30
Kanter "edges"	32
Trösklar "thresholds"	34
Gångar "paths"	35
Fokuspunkter "foci"	37
Skala "scale"	39
Geometri "geometry"	40
4. Inspiration och diskussion kring rumsuppbyggande av dagens privatträdgårdar	42
Hus och trädgård som en helhet	42
Rum med olika karaktär skapar spänning	43
Markmaterial som rumsbildare	44

Upprepande element skapar enhetlighet och rytm	44
Relationen till omgivningen	45
5. Avslutande reflektioner och slutsatser	46
Slutsatser	46
Metoddiskussion	48
Förslag till vidare studier	49
6. Referenser	50
Tryckta källor	50
Internetsidor	51

1. Inledning

Probably the most perfect example of the art of producing a great effect on a small scale...an astonishingly small space, yet without the sense of overcrowding, almost every typical excellence of the old Italian garden: free circulation of sunlight and air about the house; abundance of water; easy access to dense shade; sheltered walks with different points of view; variety of effect produced by the skillful use of different levels; and, finally, breadth and simplicity of composition ¹

Så beskrev författaren och trädgårdsskribenten Edith Wharton, den toscanska renässanssträdgården Villa Gamberaia, 1904, som hon menade var det perfekta exemplet på konsten att skapa någonting effektfyllt i en liten skala.

Bakgrund och problemställning

Under renässansen påverkades rumsligheten i trädgårdarna av idéer om proportioner och perspektiv. Inspirerade av antiken såg man på trädgården som en sammansättning av olika rum som var och en hade sitt syfte (likt rummen i en byggnad). Det var en pånyttfödelse av antika ideal där geometri, ordning, exakthet, harmoni och balans var centrala begrepp.² Man såg på människan som det centrala och utgångspunkten för de mått som användes i trädgårdarna.³ Genom bl.a.

¹ Wharton, Edith, 1904, *Italian Villas and Their Gardens*, London, The Bodley Head, s. 33

² Hobhouse, Penelope & Mena-Berlin, Doe, [2002] 2004, *Trädgårdskonstens historia 3000 år*, Stockholm, Natur och kultur/Fakta etc., s. 119, 121.

³ Blennow, Anna-Maria, [1995] 2002, *Europas trädgårdar : från antiken till nutiden*, Lund, Signum, s. 101.

axiell organisation, fokuspunkter och geometriska former, formades trädgårdarna för att uppnå harmoniska kompositioner.⁴

Trädgårdarna som anlades på den italienska landsbygden fungerade som en tillflyktsort bort från staden, där det ideologiska lantlivet, "villeggiatura", kunde utövas.⁵ Detta ideal, som hade sitt ursprung i antiken, genomgick en ny glansperiod i 1400-talets Toscana, med huvudfokus kring Florens. Rika handelsmän köpte upp land och byggde sina villas, som med tiden utgjorde stora delar av landsbygden.⁶ Dessa villor var arkitektoniska enheter där hus, trädgård och landskap bildade sammanhängande komplex där njutning och vila skulle äga rum. Det var i relationen mellan villan, som det ordnade och mänskliga, och landskapet som det oförstörda och kaotiska, som trädgården kom in i bilden. Trädgården skulle integrera huset med det omgivande landskapet, genom användandet av geometriska former och proportionella dimensioner.⁷

En av dessa toskanska villor, som idag är en välskött besöksanläggning, är Villa Gamberaia i byn Settignano. Villan betraktades under 1900-talets första hälft som den typiska italienska villan, med skicklig rumsuppbildning och harmoniska proportioner.⁸ Geoffrey A. Jellicoe beskrev trädgården i *Italian Gardens of the Renaissance*, från 1925: "as one walks from place to place in this garden of less than three acres, there seems to be something about it more Italian than the Italians themselves".⁹

⁴ Lazzaro, Claudia, 1990, *The Italian Renaissance garden: from the conventions of planting, design, and ornament to the grand gardens of sixteenth-century Central Italy*, New Haven, Yale University, s. 70.

⁵ van der Ree, Paul, Smienk, Gerrit & Steenbergen, Clemens M., 1992, *Italian Villas and Gardens*, Amsterdam, THROTH Publishers, s. 11.

⁶ a.a, s. 10-11.

⁷ a.a, s. 12.

⁸ Caputo, Margherita, 2002, The gardens of the Gamberaia: permanence and change, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 22:1, s. 61.

⁹ Shepherd J.C. & Jellicoe, G.A., [1925] 1993, *Italian gardens of the Renaissance*. 5:e uppl., New York, Princeton Architectural Press, s. 51.

Eftersom jag 2017 besökte det omtalade Villa Gamberaia med dess relativt lilla renässansträdgård, som upplevdes stor och full av spänning, vill jag vidare undersöka vad det var som gjorde trädgården så effektiv. Fastän trädgården har genomgått diverse förändringar och tillägg under lång tid, är förhoppningen att trädgårdens grundstomme och designelement kan analyseras och kopplas till tankar om design från renässansen.

Även om dagens trädgårdsdesign har utvecklats med nya tekniker och tankesätt, kan det finnas mycket inspiration att hämta från denna period, framförallt i hur ytor kan disponeras och olika rum byggas upp på bästa sätt.

Likaså har våra liv förändrats och skiljer sig avsevärt från det av renässansmänniskan, men likheter kan hittas i användningen av trädgårdsrummen. Jag tänker att användningen av dagens privatträdgårdar påminner på många sätt om den i renässansens trädgårdar där varje trädgårdsrum hade sin funktion. Uteplatsen som en fortsättning av vardagsrummet/matsalen, gräsmattan/aktivitetsyta som en fortsättning av barnens lektrum, uteköket som fortsättning av köket osv. Det inglasade utedarmet, växthuset och orangeriet visar också på en önskan att förlänga säsongen och samtidigt sudda ut gränsen mellan ute och inne. Att hitta sätt att använda idéer kring trädgårdens rumsliga uppbyggnad utifrån renässansens ideal känns därför närliggande.

En stor del av att designa trädgårdar handlar om att disponera ytor. Alltså dela upp platsen i olika rum, eller delar, som ska fungera som grundstomme. Eftersom Villa Gamberaia har beskrivits som det perfekta exemplet på effektiv rumsindelning på en liten yta, tror jag att studerandet av dess utformning och historia kan vägleda i skapandet av effektiv trädgårdsdesign och utformningen av privatträdgårdar, som ofta är i mindre skala.

Under trädgårdsingenjörsutbildningen har *Form and Fabric in Landscape Architecture: a visual introduction* av Catherine Dee (2001) varit en återkommande bok som vi använt oss av i olika sammanhang. Hennes reflektioner om rumsliga

koncept som används för att analysera och utforma landskap skulle kunna användas i en analys av Villa Gamberaia's rumsliga uppbyggnad.

Frågeställningar

- Vad kännetecknar den rumsliga uppbyggnaden av Villa Gamberaia och hur förhåller sig rummen till varandra?
- Hur förhåller sig denna uppbyggnad till ett redan befintligt sätt att beskriva rumslighet, exempelvis Dee (2001)?
- Hur skulle den rumsliga uppbyggnaden av Villa Gamberaia kunna inspirera till uppbyggnaden av en privatträdgård idag?

Mål och syfte

Jag vill fördjupa mig i de tankar om design och rumslighet som finns kring den italienska renässansen. För att göra detta har jag valt att utgå från Villa Gamberaia. Dessutom vill jag studera och analysera trädgården utifrån de olika rumsliga koncept som omnämns i Catherine Dees *Form and Fabric in Landscape Architecture: a visual introduction* (2001), för att ytterligare söka förståelse i hur trädgården är uppbyggd och vilka designelement den består av.

Målet är alltså att klargöra vad som utmärker denna renässansanläggning, genom att beskriva vilka designelement den är uppbyggd av och hur dessa förhåller sig till de rumsliga koncept som tas upp av Dee. Eftersom fokus kommer att ligga på de underliggande strukturerna i trädgården, växtkaraktärer och växtanvändning, kommer växtvalen endast behandlas ytligt.

Målet är också att diskutera och reflektera kring effektiv rumsindelning och hur det kan uppnås i trädgårdar av mindre skala. Detta görs för att hitta inspiration och

vägledning till min egen och andras designprocess, när man står inför beslut som handlar om hur en yta kan disponeras på bästa sätt i en trädgård.

Metod och material

En litteratur- och planstudie av anläggningen har utförts för att få reda på dess utformning och historia, men också hur anläggningen förhåller sig till rumsliga aspekter. Litteraturstudien består också av litteratur som belyser renässansträdgården, med huvudfokus på den italienska och toscanska.

Med hjälp av denna inläsningen har en rundtur av trädgårdens olika rum beskrivits. Denna rundtur är baserad på min egen upplevelse av trädgården från augusti 2017, men också genom den beskrivning av rum som finns i litteraturen. Ytterligare tillgång till trädgårdens rumsuppbyggnad finns tillgänglig på Villa Gamberaia's egna hemsida, där en virtuell rundtur finns att ta del av.¹⁰ Denna har använts som ett verktyg för att kunna återbesöka trädgården och därmed få uppleva den igen. Den tydliga rumsuppdelningen som presenteras där, med ”ingresso”, ”limonaia”, ”bowling green” osv. har återanvänts i beskrivningen av trädgården. Hemsidan har dessutom utgjort en viktig källa då historisk dokumentation och beskrivningar presenteras där.

En skiss av trädgården i plan har genomförts för att ytterligare assistera den rumsliga läsningen av Villa Gamberaia (Fig. 1). Denna har gjorts utifrån en förlaga av John C. Shepard i *Italian Gardens of the Renaissance* (1925). Vissa detaljer från denna plan, från 1925, har valt bort då de inte överensstämmer med dagens utformning, som presenteras på den virtuella rundturen. Valet av just denna förlagan har valts på grund av dess tydlighet, men också för att själva grundstrukturen av trädgården är den samma än idag.

¹⁰ Villa Gamberaia, Tour Interattivo, 2018, <https://www.villagamberaia.com/tour-interattivo/>, [hämtad 2020-02-26].

Därefter har trädgårdens rumslighet och design analyserats utifrån rumsliga koncept som tas upp av Catherine Dee i *Form and Fabric in Landscape Architecture: a visual introduction* (2001). Dee, docent i landskapsdesign på universitetet i Sheffield och utbildad i modern konst och landskapsarkitektur, beskriver i denna bok olika rumsliga koncept som kan användas för att analysera och utforma landskap. Hon menar att en yta, space, kännetecknas av tre element: golv, vägg och tak. Gränserna av dessa element definierar alltså ytan. Inom landskapsarkitektur talas det om marken som golv, häckar och byggda element som väggar och tak presenteras av träd, himmel och byggda konstruktioner som exempelvis pergolor.¹¹ Dessa element, som Dee kallar ”a basic palette of spatial design”¹² kan variera och övergå in i varandra, vilket gör dem mer komplexa och rörliga än byggelement i arkitektur.¹³

Eftersom Dee behandlar rumsuppbyggande och platsdisposition genom en mängd olika koncept, har endast ett urval av dessa använts i läsningen av Villa Gambraias rumsliga uppbyggnad: öppenhet och slutenhet, kanter, trösklar, gångar, fokuspunkter, skala och geometri. Dessa har valts ut för att de ämnar sig för läsningen av en renässansanläggning, då de berör rumslighet på ett tydligt sätt. Kapitel som ”landskapssystem”, ”urbana grönytor och kommunikation”, ”städer” och ”detaljer” m.fl. har således valts bort.

En inläsning av litteratur från samlingsverk som berör trädgårdskonstens historia har inledningsvis utförts för att insamla så mycket allmän information om ämnet som möjligt. Urvalet består av tre böcker som på olika sätt berör den italienska renässansen: *Trädgårdskonstens historia* av Penelope Hobhouse (2002), *Europas trädgårdar : från antiken till nutiden* av Anna-Maria Blennow (1995) och *The*

¹¹ Dee, Catherine, [2001] 2013, *Form and Fabric in Landscape Architecture: a visual introduction*, New York, Routledge, s. 32-34.

¹² a.a., s. 35.

¹³ a.a., s. 34-35.

History of Gardens av Christopher Thacker (1979). Hobhouse beskriver renässansen med ett mer allmänt synsätt och de andra två går in på just den italienska och toscanska renässansen.

Dessutom har en inläsning och analys av litteratur som behandlar den italienska villan och trädgården, men också Villa Gamberaia specifikt, utförts. Här inkluderas både äldre och nyare litteratur, då Villa Gamberaia har erfärts en lång tid av popularitet bland trädgårdsintresserade och har därmed beskrivits på olika sätt över tid. Eftersom utformningen av Villa Gamberaia har genomgått förändringar under denna tid, så fungerar dessa källor också som ledtrådar till den historiska skrivningen av platsen. Dessa verk inkluderar *The Italian Renaissance garden: from the conventions of planting, design, and ornament to the grand gardens of sixteenth-century Central Italy* av Claudia Lazzaro (1990), *Italian gardens* av Charles A Platt (1894), *Italian Villas and Gardens* av Van der Ree, Smienk och Steenbergen (1992), *Italian Gardens of the Renaissance* av J.C Shepherd och G.A Jellicoe (1925), *Italienska Trädgårdar* av Georgina Masson (1961), *Italian Villas and Their Gardens* av Edith Wharton (1904) och *Hidden lives / secret gardens : the Florentine villas Gamberaia, La Pietra and I Tatti* av R. Terry Schnadelbach (2009)

Inläsning av artiklar i vetenskapliga tidskrifter har utförts för att dels bekräfta återkommande fakta om Villa Gamberaia, men också för att få ta del av en djupare analys och beskrivning än vad som återges i samlingsverken. Margherita Caputos text *The gardens of the Gamberaia: permanence and change* (2002) bistår med en grundlig studie av Villa Gamberaias förändring genom tiden. *The rediscovery of the Villa Gamberaia in images and projects of the early 1900* av Vincenzo Cazzato (2002), presenterar en sammanfattning av olika personers uttalande om Villa Gamberaia, tillsammans med flertalet planer, illustrationer och fotografier av platsen. Studien *Villa Gamberaia compositional features* av V. Dormidontova och A. Belkin (2019) beskriver Villla Gamberaias rumsliga uppbyggnad som de menar är typiska för den tidiga renässansträdgården.

Genom att läsa ett så brett urval av källor som möjligt, har en litteraturstudie som belyser Villa Gamberaias olika aspekter eftersträfvats.

I det sista kapitlet, Inspiration och diskussion kring rumsuppbyggande av dagens privatträdgårdar, besvaras den sista frågeställningen, alltså: ”Hur skulle den rumsliga uppbyggnaden av Villa Gamberaia kunna inspirera till uppbyggnaden av en privatträdgård idag?” Här har ett försök att koppla Villa Gamberaias rumsliga uppbyggnad till dagens privatträdgårdar, genom att reflektera över hur den effektiva rumsligheten kan uppnås i dagens privatträdgårdar av mindre skala, gjorts. Resonemanget har också behandlat tankar om design och rumslighet från renässansen, då Villa Gamberaia skapades i den kontexten och därmed påverkades av idéer från den tiden.

Begreppsförklaringar

Villa – en sammansättning av byggnader (där boningshuset ”castello” ingår) och trädgårdar¹⁴

Parterr – fransk term (”parterre”) som benämner formstarka planteringar i geometriska former, ofta klippt buxbom, som ska upplevas uppifrån.¹⁵

Giardino segreto – en intim och avskild del av trädgården som kan avnjutas utan blicken från andra besökare. Ofta nedsänkt och/eller muromgärdad.¹⁶

Nymfeum – en typ av grott- eller källhelgedom som var vigd åt nymfer i antiken. Utvecklades till storslagna anläggningar med fontäner och utsmyckningar.¹⁷

¹⁴ Van der Ree, Smienk & Steenbergen, 1992, s. 10.

¹⁵ Lazzaro, 1990, s. 42.

¹⁶ Thacker, Christopher, 1979, *The History of Gardens*, Berkley och Los Angeles, the University of California Press, s. 102-104.

¹⁷ Carlquist, Gunnar, 1937, *Svensk uppslagsbok*, Bd 20, Malmö, Svensk Uppslagsbok AB, s. 412.

Gabinetto rustico – en slags grottträdgård i Villa Gamberaia med skulpturer, fontäner och ornamenterade väggar av sten och snäckskal. Benämningen, som kan översättas till ”rustikt skåp” härstammar från 1700-talet.¹⁸

Limonaia – en övervintringsbyggnad för bl.a. citrusträd. Termen innefattar också uppställningsplatsen utanför där träden placeras när frostrisken är över.¹⁹

Bosco – en anlagd skog som var ett ofta förekommande inslag i den italienska renässanssträdgården. Träden kunde planteras i mönster eller oregelbundet.²⁰

¹⁸ Maia Wellington Gahtan, 2002, Standing on a garden wall or assembling in a 'rustic cabinet': seasonal statuary at the Villa Gamberaia, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 22:1, s. 35.

¹⁹ Möller, Lotte, 2015, *Citron*, [Ny utg.], Lund, Arena, s. 115.

²⁰ Lazzaro, 1990, s. 121

2. Villa Gamberaia – en kort historik och rundtur

För att besvara vad som kännetecknar den rumsliga uppbyggnaden av Villa Gamberaia och hur rummen förhåller sig till varandra, krävs en genomgång av trädgården. Förutom en kort redogörelse för trädgårdens historia, kommer korta beskrivningar av de olika rummen göras, likaså redogörelser för riktningar mellan rummen. Bilderna som presenteras här kommer användas som återkommande referenser i arbetet. Dessutom presenteras en plan över trädgården med namn och nummer på de olika rummen. Dessa fungerar också som återkommande referenser i arbetet.

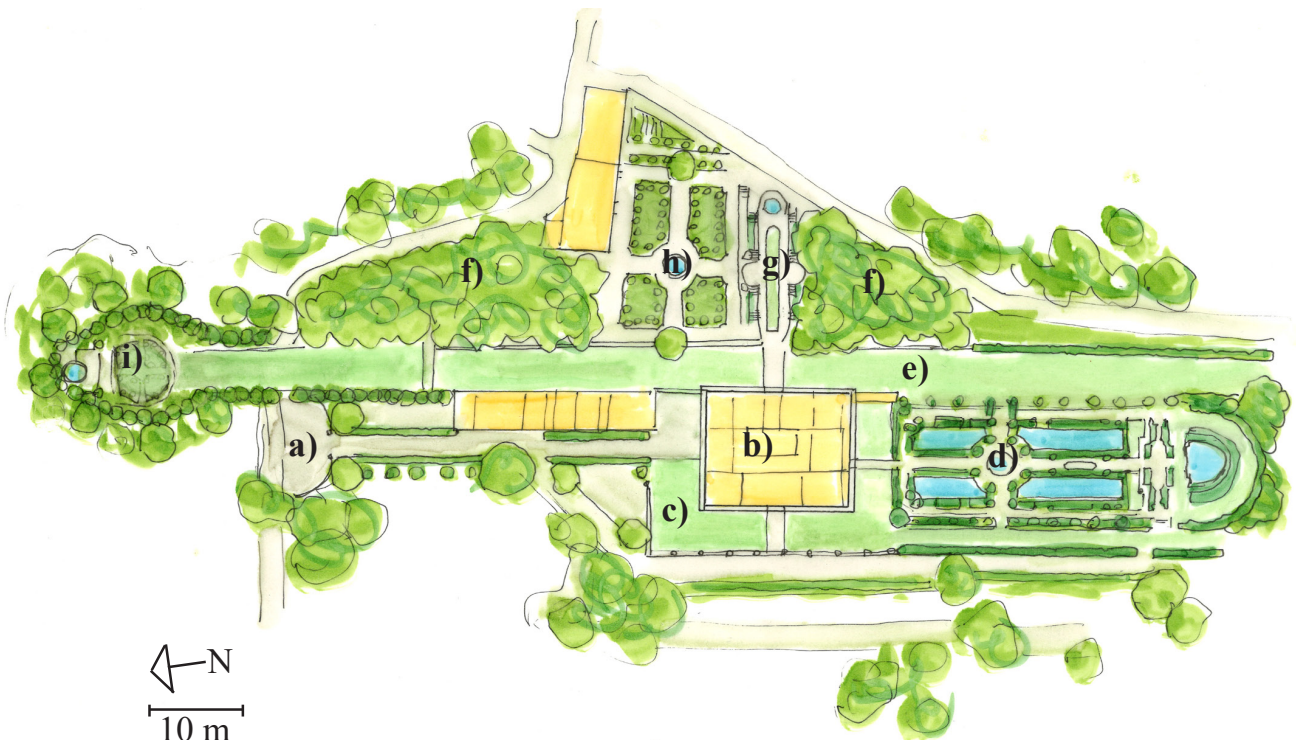

Fig. 1 Plan av Villa Gamberaia. a) Entrén, b) boningshuset, c) grästerrassen, d) vattenparterren, e) den långa gräsmattan, f) bosco, g) cabinetto rustico, h) limonaia, i) nymfée. (Illustration av Linnea Engländer, utifrån förlaga i *Italian gardens of the Renaissance*, 1925, s. 50, ritad av John C. Shepherd

Olika ägare har präglat platsen

Villa Gamberaia har en lång historia av olika ägare som har präglat platsen. Enligt Villa Gamberianas egna hemsida finns det dokument från slutet av 1300-talet, som vittnar om en bondgård byggd på platsen av klostret San Martino a Mensola.²¹

I början av 1400-talet köptes bondgården av Matteo di Domenico, som senare bytte namn till Gamberelli, vilket är upphovet till villans namn. Namnet är troligtvis inspirerat av kräftor, ”gamberi”, som kunde fångas i närliggande färskvatten.²² Huset var vid denna tid en enklare toskansk bondgård, men förskönades och byggdes senare till av Jacob Riccialbani, som köpte huset av Gamberellifamiljen.²³

Detta arbete fortsattes av nästa ägare, Zenobi Lapi, som kanske till och med upprättade ett helt nytt hus, då man har hittat inskriptioner med året 1610, där det står att Lapi grundade huset och byggde en storslagen villa, vilket även inkluderade en trädgård.²⁴

1718 köptes villan av Marchesi Capponi, vars familj behöll äganderätten i olika konstellationer tills prinsessan Catherine Jeanne Ghyka, syster till drottningen Natalia av Serbien, köpte villan 1896.²⁵ När hon tog över villan, som under en längre tid hade hyrts ut till sommargäster²⁶, var trädgården, enligt olika gäster omkring slutet av 1800-talet, i ”pleasant-to-good conditions”²⁷, medan huset var i

²¹ Villa Gamberaia, History of Villa Gamberaia, 2018, <https://www.villagamberaia.com/en/la-storia-di-villa-gamberaia/>, [hämtad 2020-02-26].

²² Ibid.

²³ Masson, Georgina, [1961] 1963, *Italienska trädgårdar*. Stockholm, Natur o kultur, s. 83.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

²⁶ Masson, 1961, s. 83.

²⁷ Schnadelbach, R. Terry, 2009, *Hidden lives / secret gardens : the Florentine villas Gamberaia, La Pietra and I Tatti*, New York, iUniverse Inc., s. 64.

förfall.²⁸ Ghyka påbörjade det stora projektet att restaurera både villan och trädgården.²⁹ Hennes tillägg och ändringar i parterträdgården hade stor påverkan på trädgårdens popularitet.³⁰

Villa Gamberaia genomgick en period av popularitet i början av 1900-talet och framåt. Förutom Ghykas lyckade restaurering och tillägg i trädgården, berodde detta på ett ökat intresse för italienska 1500- och 1600-tals villor, speciellt av amerikaner. Villa Gamberaia sågs som ett gott exempel av den typiska italienska trädgården och villan, vilket resulterade i många uppmätningar och dokumentationer av platsen.³¹

1925 köpte amerikanen Matilda Cass Ledyard villan. Det är enligt Villa Gamberaias hemsida hon som, under perioden 1925-35, ger trädgården sin vintergröna karaktär som är så tydlig än idag.³² Detta kan bl.a. syfta på alla de olika vintergröna häckar och formklippta buskar som pryder vattenparterren (Fig. 11 & 14).

Under andra världskriget förstörs stora delar av husen och trädgården, men restaurerades 1954 av de nya ägarna Marcello Marchi och hans fru Nerina von Erdberg, som återställer trädgården till sin forna glas.³³ Detta var möjligt tack vare all dokumentation i form av fotografier, planer och illustrationer över Villa Gamberaia som producerades under 1900-talet.³⁴

²⁸ Schnadelbach, 2009, s. 64.

²⁹ Masson, 1961, s. 83.

³⁰ Schnadelbach, 2009, s. 64.

³¹ Caputo, 2002, s. 61-62.

³² Villa Gamberaia, History of Villa Gamberaia, <https://www.villagamberaia.com/en/la-storia-di-villa-gamberaia/> [hämtad 2020-02-26].

³³ Masson, 1961, s. 83.

³⁴ V. Dormidontova & A. Belkin, 'Villa Gamberaia compositional features', *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, IOP Publishing, Moskva, 2019, s. 3.

Bevarandet och restaureringen fortsattes av dottern Franca och hennes man Luigi Zalum, som är dagens ägare. De tog över villan 1994.³⁵

Det verkar som att trädgårdens grundstruktur var etablerad redan under Lapifamiliens tid, då ett köpekontrakt från 1718, som förflyttar äganderätten från Lapi till Capponi, innehåller beskrivningar av den långa gräsmattan, boscon och limonaian³⁶ Enligt Villa Gamberaias egna hemsida, var det Zenobi Lapi med sina två barnbarn som var ansvariga för konstruktionen av huvuddelarna av trädgården. Det var också dom som fick upp vatten till trädgården, i form av vattensystem med fontäner.³⁷

Entrén (a) och boningshuset (b)

Belägen några kilometer nordost om Florens, i byn Settignano, ligger villan inbäddad mellan olivlundar och öppna fält. Uppfartsvägen, som pryds av cypresshäckar på båda sidor (Fig. 2&3) leder besökaren upp till boningshuset, vilket är synligt ända nerifrån entrégrinden. På vänster sida ligger vaktmästarbostaden och ett kapell.

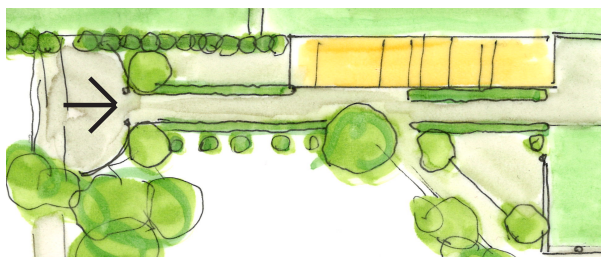

Fig. 3 Utsnitt från planskissen (Fig. 1) med pilar som visar vart fig. 2 är fotograferad.

Fig. 2 Entrégången, vy mot boningshuset (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

³⁵ Villa Gamberaia, History of Villa Gamberaia, <https://www.villagamberaia.com/en/la-storia-di-villa-gamberaia/>.

³⁶ Caputo, 2002, s. 56.

³⁷ Villa Gamberaia, History of Villa Gamberaia, <https://www.villagamberaia.com/en/la-storia-di-villa-gamberaia/>.

Cypresshäckarna längs med entrégången finns avbildade på ett stick från 1744 av Giuseppe Zocchi (Fig. 4), vilket Margherita Caputo, i sin artikel *The gardens of the Gamberaia: permanence and change*, från 2002, menar ser nyplanterade ut.³⁸ Hurvida det är samma cypresser som växer där idag, är osäkert. Men det betyder i alla fall att trädgårdsrummet fanns redan på 1700-talet.

Fig. 4 "Via Gamberaia Firenze" av Sailko, 2013-06-24 (CC-PD-Mark), fotograferad reproduktion av Giuseppe Zochis etsning, 1744

Grästerrassen (c)

Väl uppe vid huset finns alternativen att svänga höger eller vänster. På grund av det stora pinjeträd som står till höger (Fig. 6), dras uppmärksamheten till husets västsida. Här ligger en gräsbeklädd terrassyta som ramas in av en låg balustrad med hund- och lejonstatyer i sten (Fig. 7-8). Härifrån kan man se ut över

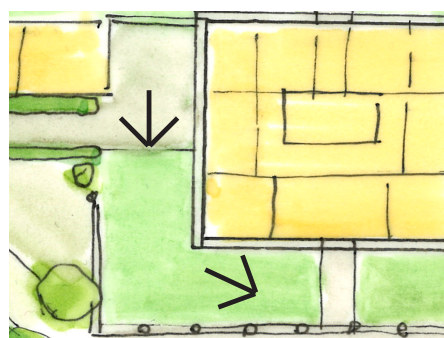

Fig. 5 Utsnitt från planskissen (Fig. 1) med pilar som visar vart fig. 7-9 är fotograferade.

³⁸ Caputo, 2002, s. 56-59.

det öppna landskapet i en panoramisk vy som leder ända ner till Florens. Denna terrassyta omsluter tre sidor av huset och är ungefär i samma storlek åt alla tre håll.

Fig. 6 Vy mot pinjeträdet och grästerassen
(Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Fig. 7 Närbild på den låga balustraden med utsikten
(Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Fig. 8 Låg balustrad med hund- och lejonstatyer (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Enligt Caputo (2002) var det Capponifamiljen som utsmyckade den låga balustraden med hund-och lejonstatyer.³⁹ Statyerna finns med som illustrationer i övre delen på en egendomskarta (Fig. 9) som skildrar villans trädgård och odlingsområden. Egendomskartan, eller planen, som har namngivits ”The Capponi Cabreo” på Villa Gamberaias hemsida, kan dateras till någon gång mellan 1718-25⁴⁰, vilket alltså är hundra år efter Zapis anläggning.

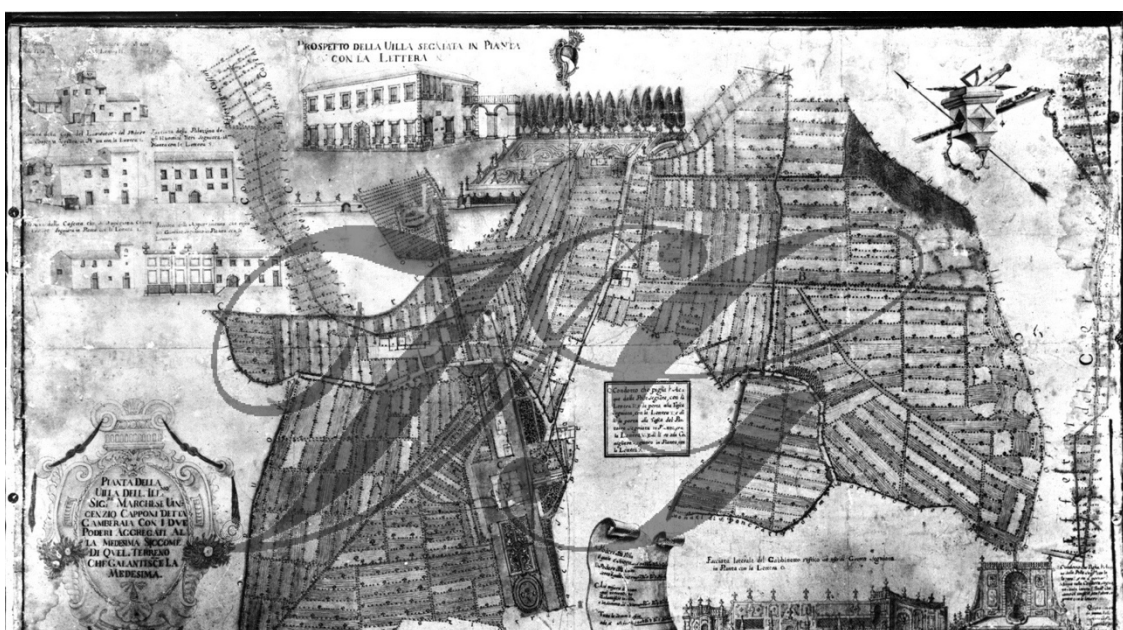

Fig. 9 “The Capponi Cabreo©VillaGamberaia2020”, <https://www.villagamberaia.com/en/galleria/>

Vattenparterren (d)

Söder om huset ligger vattenparterren (Fig. 10), några trappsteg lägre än terrassen som huset står på. Parterrerna, som är fyllda med vatten, är utformade i fyra rektanglar kring en rund fontän och omges av lågt klippta häckar med blomsterrabatter innanför.⁴¹ Ur dessa står formklippt buxbom och idegran och skapar vertikala

³⁹ Caputo, 2002, s. 56-59.

⁴⁰ a.a., s. 56.

⁴¹ Blennow, 1995, s. 125.

element, vilka speglas i parterrernas vattenyta. Stora krukor med bl.a. citrusträd står asymmetriskt utspridda i rabatterna och funkar också som vertikala element. Små stensculp-

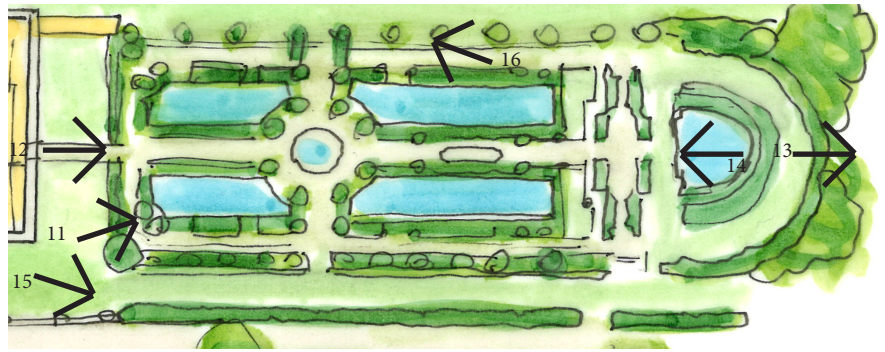

Fig. 10 Utsnitt från planskissen (Fig. 1) med pilar som visar vart fig. 11-16 är fotograferade.

turer är utspridda längs häckarna som omger vattenparterrerna (Fig. 11). Markmaterialet består av små stenar lagda i olika mönster.

Fig. 11 En av de fyra vattenparterrerna (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Fig. 12 Vy från vattenparterrens entré, valvfönstret längst bort (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Trädgårdsrummet avslutas i söder med en semielliptisk damm som omsluts av en cypresshäck med urklippta fönster i valvform (Fig. 12). Från dessa fönster (Fig. 13) kan man se ut över det vida landskapet, som genom begränsningen av de urklippta valvfönsterna, ramar in utsikten, likt en landskapsmålning. En hög cypresshäck omger hela trädgårdsrummet på höger sida (Fig. 15) och därmed stop-

Fig. 13 Valvfönstret i häcken (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

par utsikten över Florens. På vänster sida av trädgårdsrummet står stora terrakottakrukor med citrusträd uppradade (Fig. 16) och skapar en genomsiktig avgränsning till nästa rum.

Fig. 14 Vattenparterren sedd från den semielliptiska dammen, längre bort fungerar boningshuset som fokuspunkt (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Fig. 15 "Giardino di villa gamberaia, parterre d'acqua" av Sailko, 2011-04-16, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Giardino_di_villa_gamberaia,_parterre_d%27acqua_21.1.JPG, (CC BY-SA 2.0)

Fig. 16 Uppradade krukor med citrusträd (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Parterrrträdgården har inte alltid sett ut som den gör idag. Innan prinsessa Ghyka fyllde parterrerna med vatten i slutet av 1800-talet, fungerade de som grönsaksland:

This garden, an oblong piece of ground, a few years ago had in its centre a round fish-pond, surrounded by symmetrical plots planted with roses and vegetables, and in general design had probably been little changed since the construction of the villa. It has now been remodelled on an elaborate plan...⁴²

Den runda fiskdammen som Wharton (1904) nämner, finns alltså inte kvar idag, utan har bytts ut mot en rund fontän (Fig. 10). Genom att titta på Cabreo planens undre del (Fig. 9) kan man se parterrrträdgården som den såg ut under Capponifamiljens tid. Likaså finns den illustrerad i övre delen av planen, i ett perspektiv av villan ritat söderifrån. Parterrerna ser ut att vara klippta i olika mönster, likt ett broderi. På båda dessa illustrationer kan man se att rummet avslutas med en oval form. Denna bestod enligt Caputo (2002) av en slags kaninbur på en ö, med en damm runtomkring.⁴³

Den är alltså denna ovala form som med prinsessan Ghykas ändringar blir till den semielliptiska dammen med omslutande cypresshäckar med välvda öppningar. (Fig. 11-13).⁴⁴

Den långa gräsmattan (e) och nymféet (i)

Öster om huset löper en lång gräsmatta, som delar upp hela trädgården i två delar, eller snarare binder ihop dessa olika delar. Gräsmattan bildar en axel som sträcker sig från trädgårdens nordligaste del, till den sydligaste.

⁴² Wharton, 1904, 35.

⁴³ Caputo, 2002, s. 56.

⁴⁴ a.a., s. 63

Fig. 17 Utsnitt från planskissen (Fig. 1) med pilar som visar vart fig. 18-19 är fotograferade.

I den ena änden ligger ett nymfeum, inramat av höga cypresser som ger skugga (Fig. 18). Den andra änden avslutas med en utsiktsbalkong mot det öppna landskapet i söder. Gräsmattan kantas av husfasader på ena sidan och en hög putsad mur på andra sidan (Fig. 19). Som tidigare nämnts fanns denna långa gräsmatta redan under Lapifamiljens tid, vilket daterar den till 1700-talet och möjligen tidigare.⁴⁵

Fig. 18 Den långa gräsmattan, vy mot nymféet. Den stenbelagda gången från huset till cabinetto rustico är också synlig. (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Fig. 19 Den långa gräsmattan, vy mot utsiktsbalkongen (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

⁴⁵ Caputo, 2002, s. 56.

Gabinetto rustico (g), limonaian (h) och boscon (f)

Rakt ut från villans mittaxel ligger en slags grottträdgård, som på cabreo planen (Fig. 9) från Capponifamiljens tid namngivits ”gabinetto rustico”.

Längs med väggarna i grottan, som är klädda med små stenar och snäckskal, växer doftande *Wisteria*. En fontän

avslutar rummet österut (Fig. 21). Via trappor, dekorerade med blomkrukor

och skulpturer, tar man sig vidare åt två olika håll. Åt vänster ligger en solig citronträdgård, limonaia, där doftande citrusträd flyttas ut på sommaren från en orangeribyggnad. (Fig. 22). Likt vattenparterrerna består också detta trädgårdsrum av fyra delar kring en rund fontän (Fig. 20).

Fig. 20 Utsnitt från planskissen (Fig. 1) med pilar som visar vart fig. 21-24 är fotograferade.

Fig. 21 Gabinetto rustico med fontänen som avslutar rummet österut (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Fig. 22 Citronträdgården med diverse citrusträd i terrakottakrukor (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

På andra sidan gabinetto rustico ligger en skuggig bosco där marktäckare sprider ut sig under träd av *Laurus nobilis* och *Quercus ilex* (Fig. 23). En andra boskoavdelning avslutar trädgården norr om limonaian, vilken också gömmer en liten giardino segreto.⁴⁶ Dessa skuggiga och informella delarna av anläggningen fungerar som svalkande pausrum. De kontrasterar starkt mot den soliga och öppna limonaian och den långa gräsmattan, där taket består av den öppna himlen. I boscon omges besökaren av väggar och tak av växtlighet som skapar djup skugga mitt på dagen.

Fig. 23 Den skuggiga boskon söder om gabinetto rustico (Foto: Linnea Englander, 2017-08-18)

Fig. 24 Boningshuset sett från gabinetto rustico, "Villa Gamberaia" av Sailko, 2011-04-16 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Villa_gamberaia_17.JPG, (CC BY-SA 2.0)

⁴⁶ Blennow, 1995, s. 125-126.

3. En analys av trädgårdens rumsliga uppbyggnad, utifrån beskrivningar av Dee (2001)

Öppenhet och slutenhet

Catherine Dee menar att ett rums öppenhet och slutenhet påverkar den mänskliga upplevelsen av platsen.⁴⁷ Upplevelsen kan styras av designern genom att på olika sätt använda sig av designelementen golv, väggar och tak men också genom vilken typ av omslutning man använder sig av. Exempelvis har en slät betongvägg, en böljande trädkrona, eller en klippt häck, väldigt olika textur och karaktär vilket kan påverka hur platsens upplevs och vilka associationer den ger upphov till.⁴⁸ Så, genom att studera rummens golv, väggar och tak kan öppenhet och slutenhet beskrivas.

De klippta häckarna av cypress som omsluter och skärmar av olika trädgårdsrum i Villa Gamberaia skapar ett tätt och slutet intryck; de höga cypresserna på båda sidor av entrégången (Fig. 2), den täta cypresshäcken som avgränsar till väster om vattenpartersrummet (Fig. 15) och de gamla cypresserna som omsluter nymfëet (Fig. 18). Den täta och mörka karaktären i de vintergröna häckarna gör att de kan upplevas som solida, även om de består av ett levande växtmaterial. Detta förstärker känslan av slutenhet. De putsade och blekgult målade husfasaderna och stöd-

⁴⁷ Dee, 2001, s. 42.

⁴⁸ a.a., s. 42-43.

muren, som består av ett solitt och byggt material, upplevs ändå som lätta, speciellt i relation till de mörkgröna häckelementen. Kanske beror detta på den ljusa färgen som lyser upp och därmed öppnar upp rummet.

Dee menar vidare att en privatträdgård med helt slutna rum upplevs som privat och säker, medan denna grad av slutenhet kan upplevas som hotfull eller instängd i en mer offentlig miljö. Genom att utforma rum med två eller tre väggar, kan denna privata och säkra känsla fortfarande åstadkommas, men med uppsikt över potentiella faror.⁴⁹ Detta kan också användas för att koncentrera eller rikta blicken mot något, då utsikten begränsas till en viss vy. Höjden på väggelementen påverkar också upplevelsen, då för höga väggar kan upplevas klaustrofobiska, medan för låga kan upplevas monotona.⁵⁰

Eftersom Villa Gamberaia idag fungerar både som privat och offentlig trädgård, då anläggningen kan hyras ut till privatpersoner, men också besökas av allmänheten, påverkas känslan av säkerhet på olika sätt, beroende på i vilket sammanhang trädgården används. Men den klaustrofobiska känslan, som Dee beskriver, kan upplevas i de höga cypresserna längs entrégången (Fig. 2), likaså i de höga cypresserna som omsluter nymféet (Fig. 18)

Genom att koncentrera vyn till boningshusets entré eller till nymféet, riktas besökarens blick och därmed rörelse mot dem. Detta fungerar särskilt bra i de urklippta valvfönsterna som finns i cypresshäcken i slutet av parterrrummet (Fig. 13), som med sin inramning begränsar vyn och därmed väljer vad besökaren ska få uppleva av landskapet utanför.

⁴⁹ Dee, 2001, s. 42.

⁵⁰ a.a, s. 42.

Dee menar också att öppenheten och slutenheten på en plats påverkar dess exponering av sol och vind. Ett slutet rum är oftast skuggigare och svalare, men samtidigt skyddat från vind, medan ett öppet rum är soligare, men samtidigt vindutsatt.

51

Villa Gamberaias långa gräsmatta visar på båda dessa ytterligheter, genom sitt avslut i söder där känslan av öppenhet åstadkoms av utsiktsbalkongen över det öppna landskapet och i norr där känslan av slutenhet åstadkoms av de höga cypresserna som omsluter och skapar skugga till nymféet. Känslan av att gå från det slutna och svala nymféet, förbi de höga väggarna som omger en på båda sidor likt en korridor, och ut mot det öppna landskapet vid utsiktsbalkongen, är dramatisk. Likaså förstärks känslan av omslutenhet och svalka i boscon, av att den ligger bredvid det kontrasterade gräsmatterummet, som är mer öppen och ljus (Fig. 23).

Kanter "edges"

Dee tar upp kanter som ett viktigt designelement som hon menar kan påverka upplevelsen av rum eller övergången mellan dem. Trädgårdsrum med skilda karaktärer och funktioner kan sammankopplas med hjälp av kanter.⁵²

Kanten, eller övergången kan göras både mjuk eller hård, beroende på vilken typ av kant som används. Kanterna kan bland annat bestå av klippta eller friväxande häckar, buskar, träd eller vatten, men också byggda element som trappor, murar, husfasader och olika markmaterial.⁵³

Dee beskriver kanter som "rugged", eller "smooth" och kan, menar hon, med fördel kombineras, då dessa besitter olika effekter på området, eller rummet, som de

⁵¹ a.a, s. 42, 44.

⁵² Dee, 2001, s. 115-116.

⁵³ a.a, s. 129-139.

omger. En ”smooth”, slät kant kan exempelvis vara en byggd mur medan en ”rugged”, oregelbunden kant, istället kan vara ett friväxande buskage. Den byggda muren utstrålar enkelhet i sitt uttryck medan buskaget istället utstrålar diversitet och textur.⁵⁴

Många av kanterna i Villa Gamberaia är släta, ”smooth”, i sin textur, då häckelementen är strikt klippta istället för friväxande. Likaså är alla de putsade husfasaderna och stödmuren släta.

Men även om de är släta i texturen så är de snarare hårda och starkt markerande i sin övergång mellan olika rum. Exempelvis utgör den höga stödmuren (Fig. 18-19) en markerande och tydlig kant, då den inte går att se igenom, eller ta sig igenom. Likaså utgör den täta häcken vid västsidan av vattenparterren (Fig. 15) en tydlig och markerande kant, då den helt blockerar vyn över Florens som finns utanför.

Mjukare, mer genomsiktliga kanter kan bland annat hittas i de uppradade terrakottakrukor med citrusräd (Fig. 16) som avgränsar vattenparterrsrummet åt öster. Mellan dessa kan besökaren se igenom till nästa rum, den långa gräsmattan, vilken kantas av den höga stödmuren. Likaså är den låga balustraden med stenstatyer (Fig. 7-8), som omsluter grästerrassen på boningshusets västsida, mjuk i sin övergång, då utsikten över Florens och det öppna landskapet är lättåskådlig.

Dee menar vidare att kanters färg, form och textur kan upprepas på en yta för att skapa rytm, vilket gör ytan mer enhetlig och lättare att ta in.⁵⁵

Denna enhetlighet finns bland annat i Villa Gamberaias alla klippta häckelement. Olika nyanser och texturer av vintergrönt upprepas runt om i anläggningen, vilket binder ihop platsen och gör den enhetlig. De formklippta buskarna som omger

⁵⁴ Dee, 2001, s. 124.

⁵⁵ a.a., s. 126.

vattenparterrerna (Fig. 11 & 14), skapar olika vertikala former, vilka fungerar som en slags rytm som hjälper ögat att ta in platsen. Likaså utgör den blekgula färgen som finns på alla husfasader och murar, en enhetlighet och rytm. De uppradade terrakottakrukorna med citrusträd fungerar också som en slags rytm, då de återkommer på flera platser runt om i anläggningen.

Trösklar "thresholds"

Trösklar definierar Dee som mindre övergångsytor, i form av pauser, mellan större ytor. Ett slags mittemellanrum där vila, väntan, kontemplation, ankomst, avgång eller förändring kan äga rum.⁵⁶ Det kan exempelvis vara byggda eller vegetativa entréingångar, fönster, inramningar, öppningar, trappor eller verandor.⁵⁷ De kan användas för att förbereda eller acklimatisera besökaren från en situation eller upplevelse till en annan.⁵⁸

Den långa gräsmattan (Fig. 18-19), som länkar samman Villa Gamberaias olika delar, skulle kunna beskrivas som en tröskel. Även om dess relativt stora och avlånga storlek inte uppfattas som en liten övergångsyta, så är dess funktion som övergångsyta ändå tydlig. Det breda och långsträckt trädgårdsrummet fungerar som en paus innan man tar sig vidare, en lugnande aveny utan allt för många intryck, där den klippta gräsmattan, de putsade gula väggarna och himlen är huvudelementen.

Likaså kan entrévägen mellan de höga cypresserna (Fig. 2) upplevas som en tröskel, då promenaden längs denna långa och smala gång, erbjuder tid för besökaren att förbereda sig inför händelser och intryck som väntar runt hörnet.

⁵⁶ Dee, 2001, s. 169-171.

⁵⁷ a.a, s. 173-184.

⁵⁸ a.a, s. 171.

Trösklar kan ytterligare, enligt Dee, användas för att fokusera vyer och utsikter över landskap, genom att fungera som inramningar, vilket drar utsikten närmre och hjälper en uppfatta landskapet runtomkring lättare.⁵⁹

I Villa Gamberaia skulle utsikten över det öppna landskapet, som möjliggörs genom de urklippta valvfönsterna i cypresshäcken (Fig. 13), i slutet av vattenpartieren, kunna vara ett exempel på detta. Den klippta häcken, som fungerar som en ram, begränsar alltså inte bara utsikten utan också drar den närmare sig.

Vid andra utsiktsplatser över landskapet, exempelvis från den låga balustraden med stenstatyer (fig 7-8), som omsluter grästerrassen, är det en mycket mer oändlig och öppen vy som presenteras. Här finns det inga solida häckar som riktar blicken mot en specifik vy, utan hela panoramat är tillgängligt. Men kanske har den låga balustraden en slags inramningseffekt, om än mindre än valvfönsternas. De små stensculpturerna sticker upp och fungerar som förgrund åt den panoramiska utsikten, vilken därmed dras närmare betraktaren.

Gångar "paths"

Gångar, menar Dee, binder samman landskapets olika rum och kan användas som sätt att få besökaren att följa vissa riktningar, inom eller mellan olika rum, vilket gör dem till viktiga designelement inom landskapsarkitektur. De används inte bara som medel att ta sig från en punkt till en annan, utan kan också fungera som rekreationsytor eller sociala möten där man stannar upp. Att röra sig genom landskapet kan i sig själv vara behagligt, vilket kan utnyttjas av designern för att påverka den kinetiska upplevelsen av landskapet. Ljud, dofter, kyla, värme, ljus, skugga och varierande vyer påverkar upplevelsen av platsen, och behöver övervägas vid planeringen av gångar.⁶⁰

⁵⁹ Dee, 2001, s. 181.

⁶⁰ a.a, s. 81-83.

När man tar sig igenom vattenparrterrummet, som är nedsänkt och inramat av häckar, likt ett giardino segreto, dras uppmärksamheten till de mindre detaljerna; det ornamenterade golvet, de små stensulpturerna, men också det påtagliga ljudet av porlande vatten och doften av rosor och citrus. De många intrycken som finns i detta trädgårdsrum gör att rörelsen genom gångarna, som är smala, saktas ner. På liknande sätt saktas ens rörelsen ner i cabinetto rustico, som med all sin ornamenterik, blåregnsdoft, porlande vatten och blommande krukväxter, fångar ens uppmärksamhet. Som tidigare nämnts, kontrasterar den långa gräsmattan mot dessa intryckspackade trädgårdsrum, vilket också påverkar rörelsen. Eftersom hela längden på gången är synlig, påskyndas rörelsen genom den. Golv, väggar och tak (gräsmatta, putsade väggar och himmel) går att uppfatta på avstånd, vilket också skapar en känsla av lugn.

Dee menar vidare att ankomst och utgång från platser kan ha olika känslomässiga innebörder och bör därför tas i beaktande vid utformningen av gångars början och slut. Vid ankomsten av en gång bör designern uppmärksamma och utnyttja känslor som spänning och förväntan medan man vid avgången istället bör fokusera på vila, paus och kontemplation.⁶¹

Villa Gamberaias entré är ett tydligt exempel på hur dessa känslor (anticipation, spänning och förväntan), har förstärkts genom design. Entrégrindens halvcirkelform skapar ett slags förrum, en tröskel, där förväntan kan äga rum. När man sedan går igenom ingången, mellan de höga häckarna, ökas denna förväntning och spänning ju närmare huset man kommer. Vila, paus och kontemplation kan också äga rum i den halvcirkelformade förrummet, som vid utgång istället fungerar som ett slags ”slutrum”.

⁶¹ Dee, 2001, s. 85.

Vidare menar Dee, att raka och långsträckta gångar symboliserar auktoritet, ordning, kontroll och enkelhet, medan slingrande gångar associerar mer till en ”naturlighet”.⁶²

Genom att studera planen av Villa Gamberaia (fig. 1), framkommer det att uppbyggnaden av hela anläggningen är strikt, med raka linjer och gångar. Detta skapar, förutom en känsla av auktoritet och ordning, en slags storslagenhet. Boningshuset utstrålar också makt och auktoritet genom ligga ligga mitt för entrégången, som genom de höga och täta häckarna, leder vyn till huset. De två boscoavdelningarna med slingrande gångar, kontrasterar till denna strikthet på ett effektivt sätt. Även om skogarna är planerade och anlagda, kan associationen till naturlig skog göras.

Fokuspunkter ”foci”

Dee beskriver fokuspunkter som visuellt dominanta former och platser, som kan användas för att dra till sig besökaren, genom att stå ut från omgivningen på olika sätt. De kan användas för att påverka en plats orientering och riktning, fungera som en social, kulturell eller spirituellt samlingsplats eller skapa en händelse i landskapet. De fungerar som naturliga hållplatser och har en stark koppling till gångar, vilka kan anläggas utifrån fokuspunkternas position. Fokuspunkter är ofta placerade i mitten av en yta, vilket kommunicerar symmetri, enhetlighet och hierarki. När fokus istället läggs utanför denna mitt, skapas en annan slags rumslighet eller riktning, vilken är mer dynamisk.⁶³

Villa Gamberaia består av en mängd olika fokuspunkter som påverkar besökarens riktning och rörelse genom trädgården. Den första och kanske starkaste fokuspunkten är boningshuset, som skymtas nerifrån entrégrinden (Fig. 2). Genom förstärkningen av de höga och omslutande häckarna, är det tydligt att huset tjänstgör

⁶² Dee, 2001, s. 91.

⁶³ a.a, s. 144-149.

som fokuspunkt. Vid ankomsten till huset, finns möjligheten att svänga till höger eller vänster för att ta sig vidare i trädgården. Med hjälp av pinjeträdet i hörnet av västerterassen (Fig. 6), som här alltså fungerar som en fokuspunkt, dras besökaren till västsidan av huset. Hurvida detta träd är medveten planterat här för att fungera som en fokuspunkt är oklart.

En annan tydlig fokuspunkt som påverkas besökarens riktning, är fontänen i mitten av vattenparterren, som får hjälp av de klippta häckarna som omsluter parterterna. Fokus framåt förstärks ytterligare av det utklippta valvfönstret som avslutar trädgårdsrummet (Fig. 13). Eftersom rummet avslutas här, sker en naturlig vändning av blicken tillbaka, vilket än en gång riktar blicken mot boningshuset som huvudfokus (Fig. 14).

Placeringen av *cabinetto rustico*, som ligger rakt ut från boningshusets mittaxel österut, är ytterligare ett exempel på en fokuspunkt som påverkar riktningen i trädgården. Förutom att den utgör ett tydligt avbrott i den annars släta och blekgula stödmuren, har en stenlagd gång lagts mellan husets dörr och grottans entré (fig. 18). Fontänen som avslutar grottrummet, fungerar ytterligare som en fokuspunkt för att dra in besökaren i rummet. När besökaren väl har anlänt till rummet, erbjuds alternativ på båda sidor, via trappor, att ta sig vidare i trädgården. Eftersom boscon och limonaian utgör kanterna på trädgården, behöver besökaren återvända till *cabinetto rustico*. Med ryggen mot fontänen som avslutar rummet, lyser boningshuset upp igen som huvudfokus. (Fig. 24)

Dee tar upp vatten som ett viktigt element i landskapet, som hon menar attraherar människor på grund av dess många rekreativa potential, men också på grund av dess kulturella betydelse, som livets källa. Som fokuspunkt kan vatten dra till sig besökaren genom att erbjuda ljud, rörelse, textur och svalka. Fontänen är en vanlig form av vattenfokuspunkt. Den har historiskt sätt varit ett tecken på rikedom,

teknisk skicklighet och kontroll över naturen, men inbjuder också till interaktion och lek.⁶⁴

Villa Gamberaia består av flera olika vattenelement, som alla fungerar som fokus, genom att erbjuda svalka och ljudet av porlande vatten. Fontänerna i nymféet och cabinetto rustico, är båda centralt positionerade i slutet av rummen. Fontänerna som är positionerade i mitten av limonaian och vattenparterren, fungerar som centerande mittpunkter, vilka påverkar riktningen av rummen.

Skala "scale"

Dee beskriver skala som "the perceived relative size of parts of the landscape to each other, to human size and to the emotional effect of this relative size".⁶⁵ En yta kan alltså kännas för liten eller för stor, beroende på hur den relaterar till helheten av landskapet, men också hur den relaterar till personen som befinner sig på platsen.

Genom att utgå från den mänskliga skalan, dvs. som man gjorde under renässansen⁶⁶, kan designern åstadkomma harmoniska platser som framkallar känslor av komfort och orientering hos besökaren. Storslagenhet, spänning och öppenhet kräver dock större skalor, vilket ibland kan orsaka känslor av obehag hos besökaren. Som nämnts under kapitlet öppenhet och slutenhet, påverkas dessa upplevelser av hur privat eller offentlig platsen är.⁶⁷

Den långa gräsmattan (e), som sträcker sig från trädgårdens sydligaste till nordligaste del, utgör den längsta axeln i Villa Gamberaia. Denna långsträckthet gör att

⁶⁴ Dee, 2001, s. 76, 166-167.

⁶⁵ a.a., s. 46.

⁶⁶ Blennow, 1995, s. 101.

⁶⁷ Dee, 2001, s. 46-48.

rummet upplevs som oändligt och därmed omänskligt i skala. Men rummet upplevs inte som klaustrofobiskt eller obehagligt, utan snarare harmoniskt och behagligt. Kanske beror det på de putsade väggarna som omsluter en på båda sidor, vilka balanserar upp det annars så horisontellt långsträckta rummet.

Känslor av obehag eller klaustrofobi kan upplevas i nymféet, då de gamla cypresserna, i relation till den lilla grottan, är mycket större i skala. Likaså kan entrégången, som tidigare nämnts, upplevas klaustrofobisk på grund av de höga häckarna, som i relation till den smala grusgången, är större i skala. Resterande delar av trädgården är mer proportionerliga till mänsklig skala, vilket gör dem till behagliga och harmoniska rum.

Geometri "geometry"

Geometriska former såsom trianglar, rektanglar, kvadrater och cirklar, används, enligt Dee, för att forma och disponera ytor. Dessa former kan upprepas och/eller kombineras med andra former för att skapa större mönster.⁶⁸

Genom att upprepa geometriska former, kan en enhetlighet, "unity" uppnås, vilket Dee menar är viktigt för att en plats eller ett landskap inte ska upplevas som för kaotiskt eller desorienterande.⁶⁹

Villa Gamberaias hela uppbyggnad är baserad på diverse geometriska former, som också upprepas på vissa ställen. Olika storlekar av cirkeln, halvcirkeln, semi-ellipsen och rektangeln är de former som återkommer i trädgården. Huruvida dessa former upplevs tydligt när man befinner sig i trädgården är svårt att säga. Men att arkitekten har använt sig av dem i uppbyggnaden av trädgården är tydlig. Kanske är avsikten inte att man ska uppleva en viss geometrisk form, utan snarare känslan av harmoni som kan uppnås med hjälp av dessa former.

⁶⁸ Dee, 2001, s. 38

⁶⁹ a.a., s. 18.

De geometriska formerna som uppstår genom alla de klippta häckarna i vattenparteren, som ska upplevas uppifrån huset, är svåra att uppleva när man befinner sig mitt bland dem.

4. Inspiration och diskussion kring rumsuppbyggande av dagens privatträdgårdar

Hus och trädgård som en helhet

Charles A. Platt beskriver i sin bok *Italian Gardens*, från 1894, den italienska villans förening av hus, trädgård och landskap. Han poängterar att villans olika delar, dvs huset, terrassen, trädgården, skogen ("grove") och det omgivande landskapet, har alla betraktats tillsammans, som en helhet. Arkitekten för huset var alltså också arkitekten för trädgården och de resterande delarna. Villaägaren skulle känna sig hemma även utomhus, vilket arkitekten löste genom att designa trädgården som ännu en bostad.⁷⁰

Genom att anamma denna syn på trädgård och hus som en helhet, som båda relaterar till varandra, men också till det omgivande landskapet, kan en mer sammanhängande och effektfull trädgårdsdesign uppnås i dagens privatträdgårdar. Denna sammankoppling mellan inne och ute, genom att betrakta trädgården som ännu en bostad, där husägaren "är hemma" också i trädgården, bör påverka användandet av trädgården. Genom att fungera som en funktionell plats, där olika trädgårdsrum har sina respektive användningsområden, blir trädgården mer användbar och därmed mer versatil.

⁷⁰ Charles A Platt, [1894] 1993, *Italian gardens*, Portland, Sagapress/Timber Press, s. 15-16.

Även om det idag inte är lika vanligt med en husarkitekt som också är trädgårdsarkitekt, kan en dialog mellan dessa yrkesgrupper ha stor påverkan på trädgårdens utformning. Viktiga fokuspunkter och vyer, som Dee (2001) menar påverkar orientering och riktning på en plats⁷¹, kan beaktas genom ett sådant samarbete, vilket kan vara betydelsefullt för trädgårdens utformning.

Rum med olika karaktär skapar spänning

Genom att designa trädgårdsrum som kontrasterar varandra, både i sin användning men också i sin utformning, kan spänning åstadkommas. Villa Gamberaia har beskrivits som dramatisk och teatralisk på grund av dess olika trädgårdsrum som framkallar diverse känslor hos besökaren. Geoffrey A Jellicoe beskrev detta i *Italian Gardens of the Renaissance*, från 1925:

There is a place for every mood. Hamlet will find an answering chord in the twilight of the bosco, mysterious, elusive, fantastic with the shapes of ilex; the joker can go and joke among the water steps and grotto; and the two can agree to differ in the most delightful of lemon gardens.⁷²

Genom att utforma rum med olika karaktärer; klippt gräsmatta, woodland, hårdgjorda terrassytor, formella häckparterrer, ängsytor osv, kan designern få den lilla trädgården att verka större. Genom att placera ett skuggigt woodland, i nära anslutning till ett öppnare och soligare trädgårdsrum, exempelvis en gräsmatta eller terrassyta, kan känslan av svalka och omfamning förstärkas i den skuggigare delen.

Baserat på min egen och andras upplevelse av Villa Gamberaia, verkar det som att trädgården upplevs som större, ju fler upplevelser och känslor som den framkallar. Detta kan bero på alla kanter som delar in trädgården i olika delar, i form av bl.a.

⁷¹ Dee, 2001, s. 145.

⁷² Shepherd & Jellicoe, 1925, s. 49.

klippta häckar, vilket därmed skapar fler upplevelser, då allt inte kan uppfattas med en gång. Tröskelrummen fungerar på liknade vis, då exempelvis entrégången framkallar känslor av förväntan.

Markmaterial som rumsbildare

Villa Gamberaias grästerrass fungerar som ett fortsättande golv utifrån boningshuset. Genom att låta enkelhet och strikthet råda nära husfasaden, förstärks känslan av trädgården som en del av huset. Detta kan översättas till privatträdgårdens terrassyta, som i direkt anslutning till huset, kan gagnas av striktare markmaterial. Genom att välja exempelvis ett tegelgolv som terrassmaterial, kan kopplingen mellan inne och ute ytterligare förstärkas, då detta möjliggör att man kan gå torrskodd ut från huset, in i trädgården. Att låta terrassytan vara i samma höjd som huset, skulle ytterligare förstärka denna sammankoppling mellan inne och ute.

Villa Gamberaias olika markmaterial (klippt gräs, grus och stenläggningar i diverse mönster) visar ytterligare på sätt att skapa rumslighet på en liten yta. Genom att låta ett rum bestå av ett markmaterial och nästa av ett annat, markeras rummet genom denna skillnad. Golvet i vattenparterrsrummet, som består av små stenar lagda i olika mönster, möts av klippt gräs i den långa gräsmattan. Detta kan utnyttjas i den lilla privatträdgården, som med olika markmaterial kan upplevas större.

Upprepande element skapar enhetlighet och rytm

Även om differentierade trädgårdsrum skapar spänning och upplevelsen av den lilla trädgården som större, kan det vara viktigt med återkommande element, för att göra platsen mer lättläslig. Genom att uppnå en slags ”unity”, som Dee menar är viktig för att fläta ihop en plats, kan ett mer sammanhållet uttryck uppnås.⁷³

⁷³ Dee, 2001, s. 18.

Genom att låta häckar återkomma runt om i trädgården, som i Villa Gamberaia, skapas en enhetlighet som känns behaglig. Likaså fungerar alla höga cypresser och pinjeträd som återkommande fokuspunkter som leder besökaren fram i trädgården. Om trädgården hade innehållit en massa olika busk- och träarter hade kanske denna enhetlighet och behaglighet gått förlorad, då varje ny art skulle sticka ut och därmed skapa ett rörigt uttryck.

De blekgula husfasaderna och stödmuren i Villa Gamberaia fungerar också som en återkommande rytm som skapar lugn i trädgården. Detta kan återskapas i privatträdgården genom att låta det byggda i trädgården (boningshus, uthus, murar, plank, pergola och spaljéer) harmonisera genom ett likartat form- och färgspråk.

Relationen till omgivningen

Om en privatträdgård ligger i anslutning till ett omgivande naturlandskap, likt Villa Gamberaia, kan rum längre ut i i trädgården med fördel vara mindre strikta i sin utformning, för att visa på kopplingen till det omgivande landskapet. Kanske är det genom en oklippt gräsyta, en träddunge eller ett friväxande buskage. I Villa Gamberaias fall, där hela trädgården är relativt strikt i sitt karaktär, är det kanske snarare utsiktsplatserna som fungerar som sammankopplande länk mellan det strikta i trädgården och det vilda i landskapet.

Då dagens privatträdgårdar inte alltid omges av vacker natur, utan snarare av störande moment som istället önskas stängas ute, kan designern skapa ett litet stycke naturlandskap i trädgårdens utkant. På detta sätt kan den striktare terrassen eller andra trädgårdsrum närmre huset, upplevas med en utsikt mot det mer friväxande gröna, som kan bestå av exempelvis häckar, friväxande buskage, rader av träd, eller en kombination av dessa.

5. Avslutande reflektioner och slutsatser

Slutsatser

Eftersom frågeställningarna var uppbyggda på det sättet att den första frågan, alltså ”vad kännetecknar den rumsliga uppbyggnaden av Villa Gamberaia och hur förhåller rummen till varandra?” behövdes för att svara på den andra frågan, dvs. ”hur förhåller sig denna uppbyggnad till ett redan befintligt sätt att beskriva rumslighet, exempelvis Dee (2001)?”, var det egentligen den tredje frågan, ”Hur skulle den rumsliga uppbyggnaden av Villa Gamberaia kunna inspirera till uppbyggnaden av en privatträdgård idag?” som var huvudfrågeställningen. Men utan de första frågorna var det svårt att svara på den sista.

Efter att ha studerat Villa Gamberaia har jag lyft fram en rad principer som kan inspirera till rumslighet i utformningen av dagen privatträdgårdar. Genom att se på hus och trädgård som en helhet, där trädgården, likt huset, är indelad i olika rum med olika användningsområden och uttryck, kan en mer sammanhängande och effektfull design uppnås. Eftersom trädgården upplevs större ju fler intryck och känslor som den framkallar, kan en tydlig rumsindelning därför utnyttjas i mindre privatträdgårdar för att få den att framstå som större. Detta kan uppnås exempelvis genom klippta häckar, som gör att hela trädgården inte upplevs på en gång, men också genom att låta varje rum ha sitt eget markmaterial, för att markera var rummen börjar och slutar.

Det är också viktigt med återkommande element för att skapa enhetlighet och rytm i trädgården. Genom att låta vissa material eller växter, upprepas på flera platser, görs trädgården mer lättläst.

Relationen till omgivningen bör även tas i beaktande när man designar en privat-trädgård. Om omgivningen är fördelaktig kan den kopplas ihop med trädgården, genom att låta tomtgränsen vara mindre strikt i sitt uttryck och därmed sudda ut gränsen mellan trädgård och omgivande landskap, men också genom att beakta viktiga fokuspunkter eller vyer som finns i landskapet utanför. Om omgivningen är ofördelaktig, kan man istället återskapa ett stycke naturlandskap i trädgårdens utkant, vilket samtidigt stänger ut störande moment och skapar en känsla av avskildhet.

”Huset och trädgården som en helhet” och ”rum med olika karaktär skapar spänning” är teman som inte bara går att hitta i Villa Gamberaias rumsuppbyggnad, utan också i renässansen som stort. Dessa tankar har också tagits upp av senare trädgårdsarkitekter, såsom exempelvis Ulla Molin. I *Leva med trädgård*, från 1994, beskriver hon sina två trädgårdar som med hjälp av häckar och andra kantelement, delades in i skilda och namngivna rum.⁷⁴ Dessa rum, ”skolgården”, ”gräsrummet”, ”blomlandet”⁷⁵ osv, påminner ju om Villa Gamberaias ”limonaia”, ”ingresso” och ”bowling green”, som presenteras på den virtuella rundturen och refereras till i mycket av litteraturen om trädgården.

Edith Whartons beskrivning av Villa Gamberaia från 1904, som hon menade var ”...an astonishingly small space”⁷⁶, alltså förvånansvärt litet, kanske beror på att hon jämförde trädgården med andra stora renässansanläggningar som hon beskrev i samma bok. Men att den skulle vara förvånansvärt liten, kanske handlar om hur hennes upplevelse av trädgården inte överensstämde med trädgårdens faktiska

⁷⁴ Wilke, Åsa, 2006, *Villaträdgårdens historia: ett 150-årigt perspektiv*, Stockholm, Norstedt, s. 245.

⁷⁵ Molin, Ulla, [1994] 2000, *Leva med trädgård*, Helsingborg, Cikada, s. 5.

⁷⁶ Wharton, 1904, s. 33.

storlek. Genom att på denna relativt lilla ytan kunna uppleva allt från fri cirkulation av sol och luft, vatten, djup skugga, skyddade gångstråk med olika siktlinjer, men också effektiv hantering av olika nivåer och en enkelhet i kompositionen, påverkas upplevelsen av platsen som mycket större än vad den är.

Metoddiskussion

Rundturen som beskrivs i kapitel 2, som baserades på min egen upplevelse av trädgården från 2017, kan ha påverkats av de beskrivningar av trädgården som finns i litteraturen, då jag inte minns exakt hur jag gick, eller uppfattade rummen. Däremot var fotografierna från 2017 och den virtuella rundturen till stor hjälp, då de tillät mig att återbesöka trädgården gång på gång. Men kanske skulle den rumsliga analysen av platsen gagnas om jag faktiskt varit på plats i trädgården under studien. Hur mycket som är min egen upplevelse och hur mycket som har påverkats av de olika beskrivningar av trädgården som jag tagit del av, är svårt att avgöra. På plats skulle jag också kunnat göra snabba skisser för att ytterligare understödja beskrivningen av den rumsliga upplevelsen. Vidare kan det vara stor skillnad i att beskriva trädgården utifrån fotografier jämfört med en beskrivning som görs på plats. Där var dock den virtuella rundturen från Villa Gamberaias hemsida till hjälp då den lät mig besöka trädgården på nytt. Dock ska det sägas att perspektiven även där är relativt fasta och bilderna är tagna med drönare en bit ovanför marken. Det är alltså inte samma sak som att faktiskt vara nere på marken och uppleva exempelvis gångar, kanter och de olika koncept som Dee (2001) beskriver.

Det är också viktigt att poängtera att även om det till viss del gick att applicera Dees rumsliga koncept på Villa Gamberaia, betyder det inte att trädgårdens arkitekt har haft dessa tankar i utformningen av trädgården. Därför skulle ytterligare referenser till renässansträdgårdarnas grundkoncept kunna göras, eftersom de på många sätt behandlar rumslighet.

Däremot har det varit givande att läsa Dees text och försöka applicera hennes beskrivningar av rumslighet på en trädgård, då det har lett till en ingående läsning av hennes text, eftersom vi tidigare endast övergripande gjort det under utbildningen. Jag kan alltså ta med mig denna kunskap i framtida analyser av trädgårdar, då jag under denna studien har fått testa på hennes tankar och analyser.

Förslag till vidare studier

Förutom att genomföra denna studien på plats i Villa Gamberaia, för att kunna göra en mer upplevelsebaserad rumslig av Villa Gamberaia utifrån Dees beskrivningar, med snabba skisser för att ytterligare understödja beskrivningen av platsen, skulle en vidare studie även kunna inkludera annan litteratur än Dees. Eftersom hennes text är baserad på mycket annan litteratur, som finns att ta del av i hennes referenser, kan dessa läsas mer djupgående, då Dees beskrivningar, eller snarare sammanfattningar, är relativt korta.

Vidare studier skulle också kunna vara en koppling till Ulla Molins tankar om rumslighet och trädgården som en fortsättning på huset. En jämförelse av hennes trädgårdar med Villa Gamberaia skulle kanske leda till en mer uppdaterad eller aktuell syn på villaträdgården, kopplat till idéer från renässansen.

6. Referenser

Tryckta källor

Blennow, Anna-Maria, [1995] 2002, *Europas trädgårdar: från antiken till nutiden*, Lund, Signum.

Caputo, Margherita, 2002, The gardens of the Gamberaia: permanence and change, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 22:1, s. 56-67.

Carlquist, Gunnar, 1937, *Svensk uppslagsbok*, Bd 20, Malmö, Svensk Uppslagsbok AB.

Cazzato, Vincenzo, 2002, The rediscovery of the Villa Gamberaia in images and projects of the early 1900s, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 22:1, 80-98.

Dee, Catherine, [2001] 2013, *Form and Fabric in Landscape Architecture: a visual introduction*, New York, Routledge.

Dormidontova, V & Belkin, A, 'Villa Gamberaia compositional features', *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, IOP Publishing, Moskva, 2019.

Hobhouse, Penelope, [2002] 2004, *Trädgårdskonstens historia 3000 år*, Stockholm, Natur och kultur/Fakta etc.

- Lazzaro, Claudia, 1990, *The Italian Renaissance garden: from the conventions of planting, design, and ornament to the grand gardens of sixteenth-century Central Italy*, New Haven, Yale University Press.
- Molin, Ulla, [1994] 2000, *Leva med trädgård*, Helsingborg, Cikada.
- Möller, Lotte, 2015, *Citron*, [Ny utg.], Lund, Arena.
- Schnadelbach, R. Terry, 2009, *Hidden lives / secret gardens: the Florentine villas Gamberaia, La Pietra and I Tatti*, New York, iUniverse Inc.
- Shepherd, J.C. & Jellicoe, G.A., [1925] 1993, *Italian gardens of the Renaissance*, 5:e uppl., New York, Princeton Architectural Press.
- Thacker, Christopher, 1979, *The History of Gardens*, Berkley and Los Angeles, the University of California Press.
- Van der Ree, Paul, Smienk, Gerrit & Steenbergen, 1992, Clemens M, *Italian Villas and Gardens*, Amsterdam, THROTH Publishers.
- Wellington Gahtan, Maia, 2002, Standing on a garden wall or assembling in a 'rustic cabinet': seasonal statuary at the Villa Gamberaia, *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*, 22:1, s. 34-55.
- Wharton, Edith, 1904, *ITALIAN VILLAS and Their Gardens*, London, The Bodley Head.
- Wilke, Åsa, 2006, *Villaträdgårdens historia: ett 150-årigt perspektiv*, Stockholm, Norstedt.

Internetsidor

- Villa Gamberaia, History of Villa Gamberaia, 2018, <https://www.villagamberaia.com/en/la-storia-di-villa-gamberaia/>, [hämtad 2020-02-26]
- Villa Gamberaia, Tour Interattivo, 2018, <https://www.villagamberaia.com/tour-interattivo/>, [hämtad 2020-02-26]